

گونه‌شناسی فکری - سیاسی حوزه علمیه قم

عبدالوهاب فراتی

شناسنامه

- عنوان تحقیق: گونه‌شناسی فکری - سیاسی حوزه علمیه قم
- پژوهشکده: نظام‌های اسلامی
- گروه علمی: سیاست
- محقق: عبدالوهاب فراتی
- ارزیابان علمی: آقایان علیرضا زهیری، بهرام دلیر
- موضوع اصلی: سیاست
- موضوع فرعی: جامعه‌شناسی سیاسی

پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی
مؤسسه انتشارات

مؤسسه علمی فکری - سیاسی حوزه علمیه قم

عبد الوهاب قرائتی

ناشر: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی

چاپ اول: ۱۳۸۵

شمارگان: ۳۰۰

قیمت: ۳۵۰۰۰ تومان

طراح جلد: سیدایمان نور جعفری

چاپ و صحافی: الغدير

سرشناسه: قرائتی، عبدالوهاب، ۱۳۳۶.

عنوان و نام پدیدآور: گونه‌شناسی فکری - سیاسی حوزه علمیه قم / عبدالوهاب قرائتی.

مشخصات نشر: تهران: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، ۱۳۸۵.

مشخصات ظاهری: ۴۸۳ص.

شابک: ۰ - ۳۴۴ - ۱۰۸ - ۶۰۰ - ۹۷۸

وضعیت فهرست‌نویسی: فیا.

یادداشت: کتابنامه، یادداشت: نمایه.

موضوع: حوزه علمیه قم.

موضوع: روحانیت - ایران - فعالیت‌های سیاسی.

موضوع: روحانیت - ایران - تاریخ - قرن ۱۴.

شناسه افزوده: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.

رده‌بندی کنگره: ۱۳۹۵. ۴۹۱/۷۴/ BP ۷

رده‌بندی دیویی: ۳۹۷/۰۷۱۰۵۵۱۲۸

شماره کتابشناسی ملی: ۴۲۰۵۲۳۴

تقاطع بزرگراه شهید مدرس و خیابان شهید بهشتی، پلاک ۵۶

تلفن: ۸۸۵۰۴۴۰۲ - ۸۸۵۰۳۳۴۱

www.poiict.ir

همه حقوق محفوظ است

فهرست

پیشگفتار.....	۱۳
مقدمه.....	۱۷
موضوع تحقیق.....	۱۷
سؤال اصلی و فرضیه پژوهش.....	۱۸
روش تحقیق.....	۱۹
هدف و دستاورد پژوهش.....	۲۰
ضرورت تحقیق.....	۲۱
پیشینه پژوهش.....	۲۲
ساختار مباحث.....	۲۳
فصل اول: کلیات و تمهیدات نظری.....	۲۷
گفتار اول: تقریر موضوع.....	۲۹
الف) صورت‌بندی روحانیت پیش از انقلاب اسلامی.....	۳۲
۱. روحانیون محافظه‌کار.....	۳۳
۱-۱. آخوندهای درباری.....	۳۴
۱-۲. ولایتی‌ها و خشک‌مقدس‌ها.....	۳۵
۱-۳. روحانیون مصلحت‌اندیش.....	۳۶
۲. روحانیون اصلاح‌طلب.....	۳۶
۳. روحانیون انقلابی.....	۳۷
۱-۳. روحانیون سیاسی.....	۳۷

- ۳۸..... ۲-۳. مبارزین فرهنگی
- ۴۳..... (ب) صورت‌بندی روحانیت پس از انقلاب اسلامی
- ۴۴..... ۱. تکره‌های چهارگانه در حوزه علمیه قم
- ۴۵..... ۲. گونه‌شناسی روحانیت به اعتبار امر (نظم) سیاسی
- ۴۷..... ۱-۲. بی‌توجهی به نظم سیاسی
- ۴۷..... ۲-۲. توجه به نظم سیاسی
- ۴۷..... ۱-۲-۲. نظریه‌پردازان سستی / سلبی
- ۴۸..... ۲-۲-۲. نظریه‌پردازان سستی / ایجابی
- ۴۸..... ۲-۲-۳. نظریه‌پردازان غیرسستی / ایجابی
- ۴۸..... ۲-۲-۴. نظریه‌پردازان غیرسستی / سلبی
- ۴۹..... ۲-۲. مناقشه‌های پیرامونی
- ۴۹..... ۱-۳-۱. نگرش‌های انتقادی
- ۴۹..... ۱-۳-۱. قرآن‌گرایان
- ۵۰..... ۲-۳-۲. دگرایان اسلامی
- ۵۱..... گفتار دوم: گونه‌شناسی‌های موجود از روحانیت کنونی ایران
- ۵۲..... الف) روحانیت و نسبت دین و جامعه
- ۵۳..... ۱. رویکرد شریعت‌گرایی اسلامی
- ۵۳..... ۲. رویکرد تجددگرایی اسلامی
- ۵۴..... ۳. رویکرد تمدن‌گرایی اسلامی
- ۵۷..... (ب) روحانیت از محافظت‌گرایی تا تحول‌خواهی
- ۵۸..... (ج) گفتمان‌های روحانیت
- ۶۰..... (د) جریان‌شناسی فرهنگی روحانیت
- ۶۰..... ۱. جریان تفکیک
- ۶۱..... ۲. جریان اسلامی‌شدن علوم
- ۶۱..... ۳. جریان انجمن حجتیه
- ۶۱..... ۴. جریان حکمت‌صدرایی
- ۶۱..... ۵. جریان اسلام حکومتی
- ۶۱..... ۶. جریان اسلام فقهاتی محض بدون حکومت

۶۳	هـ) روحانیت و فهم از دین
۶۴	۱. روحانیون سنتی
۶۴	۲. روحانیون غیرسنتی
۶۵	و) روحانیت؛ از متن تا حاشیه
۶۵	۱. روحانیونی که در چارچوب سنت شیعی تأمل می‌کنند
۶۶	۲. روحانیونی که در چارچوب سنت شیعی نمی‌اندیشند
۶۸	ز) روحانیت؛ هم‌سازی و ناهم‌سازی اسلام و دنیای جدید
۶۸	۱. روحانیون روشنفکر متفعل
۶۸	۲. روحانیون روشنفکر حوزوی
۶۹	۳. روحانیان اصحاب فرهنگستان
۶۹	۴. جریان‌های سیاسی و اجتماعی
۷۱	گفتار سوم: منطق و چارچوب فکری پژوهش
۸۱	گفتار چهارم: روش و متدولوژی بحث
۸۳	گفتار پنجم: مفاهیم پژوهش
۸۳	الف) گونه / جریان / مکتب
۸۸	ب) فکری - سیاسی
۸۸	ج) امر سیاسی / سیاست / نظم سیاسی
۹۶	د) سنتی / نواندیش / متجدد
۹۸	هـ) ایجابی / سلبی
۹۹	فصل دوم: روحانیت و تحول در اندیشه
۱۰۵	گفتار اول: سیمای کلی حوزه علمیه قم در دوره جدید
۱۲۵	گفتار دوم: حوزه علمیه قم، حوزه‌ای متکثر
۱۲۷	الف) مباحث تاریخ‌مند روحانیت
۱۲۸	۱. تقابل ولایتی‌ها و تقریب‌گرایان
۱۳۵	۲. تقابل نقل‌گرایان و عقل‌مداران
۱۳۵	۱-۲. عقل‌گرایان
۱۳۶	۲-۲. نقل‌گرایان
۱۳۷	ب) روحانیت و رویارویی با مدرنیته

- ج) روحانیت؛ انقلاب اسلامی و نظام سیاسی ۱۴۰
- د) حوزه علمیه قم و مسائل صنفی روحانیت ۱۴۴
۱. دیدگاه‌های دولت‌محور ۱۴۴
۲. دیدگاه‌های حوزه‌محور ۱۴۵
- فصل سوم: روحانیت و نظم‌های سیاسی کانونی ۱۴۹**
- گفتار اول: روحانیت و مرزهای تفکر سیاسی ۱۵۱
- الف) مرزهای ساختاری ۱۵۲
- ب) مرزها و محدودیت‌های منشی ۱۵۳
- ج) مرزها و محدودیت‌های شرعی ۱۵۴
- گفتار دوم: به توجیهی به امر سیاسی و بلا شرط‌شدن نظم سیاسی ۱۵۷
- الف) ایده محسومانه و مدینه فاضله مؤمنان ۱۵۸
- ب) وظایف مؤمنان در سال‌های پیش از ظهور ۱۶۹
- گفتار سوم: توجه به امر سیاسی و ظهور قرائت‌های مختلف از نظم دینی ۱۷۷
- الف) نظریه‌پردازان / سنی ۱۸۱
۱. تقریر اول: مکتب شیخ انصاری؛ از معطل‌شدن نظم دینی تا حضور فقیه در سیاست ۱۸۵
۲. تقریر دوم: تفکر حجتیه و نفی امام سیاسی - دینی ۱۹۶
- ۱-۲. عصر غیبت و نیابت فرهنگی غیبه ۲۰۰
- ۲-۲. علم‌های برافراشته طاغوت در عصر غیبت ۲۱۲
- ۲-۳. فلسفه غیبت امام زمان (عج) و ماندن در گردنه کربلا ۲۱۵
- ۲-۴. مؤمنان و عصر پر بلای غیبت ۲۲۳
- ب) نظریه‌پردازان سنتی / ایجابی ۲۲۶
- طیف اول: سنتی‌های حداکثری ۲۳۰
- ۱-۱. سرشت امر سیاسی و لزوم بنای نظم دینی ۲۳۴
- ۱-۲. ماهیت و گستره نظم دینی ۲۳۷
- ۱-۳. نظم دینی و نقش فقیه در آن ۲۴۲
- ۱-۳-۱. تقریر اول: آیت‌الله تبریزی و نظریه توسعه در امر حسیه ۲۴۳
- ۱-۳-۲. تقریر دوم: آیت‌الله مدنی و کفایت‌بودن نظم سیاسی ۲۴۵

- ۳-۱-۱. تقریر سوم: آیت‌الله بهجت و زعامت سیاسی فقیه ۲۴۷
۲. طیف دوم: سنتی‌های سیاسی ۲۴۹
- ۳-۱-۲. مفهوم حکومت در نظم دینی ۲۵۳
- ۳-۲-۱. الگوی حکومت دینی و مختصات آن ۲۵۶
- ۳-۱-۲. قلمرو اختیارات ۲۵۷
- ۳-۲-۲. نظم دینی و اعتبار رأی مردم ۲۵۹
- ۳-۲-۳. ولایت فقیه و نظم‌های معارض آن ۲۶۶
- ۳-۲-۳-۱. دموکراسی قسیم حکومت دینی ۲۶۷
- ۳-۲-۳-۲. نظام شورایی قسیم ولایت فقیه ۲۷۱
۳. طیف سوم: سنتی‌های بنیان‌گرا ۲۷۷
- ۳-۱-۳. نصب و ولایت و ربوبیت ۲۷۹
- ۳-۲-۳. حرکت دین مجرای ربوبیت الهی ۲۸۲
- ۳-۳-۳. ولایت اجتماعی فقیه، لزوم وفاداری به آن ۲۸۶
- ج) نظریه‌پردازان غیرسنتی احسان ۲۸۹
۱. مکتب سیاسی امام خمینی و تریب دینی از نصب و رضایت مردم ۲۹۱
- ۱-۱-۱. نظریه کلاسیک امام خمینی و شارحان ۲۹۴
- ۱-۱-۱-۱. اصل نظریه سیاسی امام خمینی ۲۹۶
- ۱-۱-۲. تئوری‌های رادیکال نظریه نصب ۲۹۷
- ۱-۱-۳. تئوری‌های انتخاب و نظارت ۲۹۸
- ۱-۱-۴. تئوری‌های معتدل نظریه نصب ۳۱۲
- ۱-۲-۱. عناصر اصلی نظریه کلاسیک امام خمینی ۳۱۵
- ۱-۲-۱-۱. سرشت و ماهیت دولت فقیه ۳۱۵
- ۱-۲-۲. دولت فقیه و رضایت مردم ۳۲۴
- ۱-۲-۳. قلمرو رخص و حجیت بناء عقلا ۳۳۳
۲. سیداحمد قبانچی و نظریه اسلام مدنی ۳۴۱
- ۲-۱. اسلام و تقاطع دین و حکومت ۳۴۴
- ۲-۲. اسلام و قرائت‌های سه‌گانه از آن ۳۴۸
- ۲-۲-۱. اسلام سلفی ۳۴۸

۲-۲-۲. اسلام سیاسی..... ۳۵۰

۲-۲-۳. اسلام مدنی..... ۳۵۰

فصل چهارم: درهم‌ریختگی‌های نظری یا برش‌های طولی در حوزه

علمیه قم..... ۳۵۹

گفتار اول: قرآن‌گرایان..... ۳۶۵

الف) تقریر اول: عباس یزدانی و نظم سیاسی متساهل..... ۳۶۷

۱. ترابط ثقل اکبر و ثقل اصغر..... ۳۶۸

۲. سلطه خبر واحد و پیامدهای آن..... ۳۷۰

۲-۱. غلو..... ۳۷۲

۲-۲. تحجر..... ۳۷۳

۱. شریعت قرآن؛ شریعتی سهله و سمحه..... ۳۷۴

۴. مدرن و نظم سیاسی متساهل..... ۳۷۷

ب) تقریر دوم: آستان قدس و نظم نخبگانی..... ۳۷۹

۱. قرآن و لزوم بازنگری تفکر به آن..... ۳۸۱

۲. قرآن و ماهیت غیرمعصمانه زندگی جدید..... ۳۸۴

۳. نظم دینی مبتنی بر اکثریت، غدد..... ۳۸۵

۳-۱. مفهوم ولایت..... ۳۸۶

۳-۲. مفهوم شورا..... ۳۸۸

گفتار دوم: گرایش‌های انتقادی..... ۳۹۳

الف) مصطفی‌ملکیان و سکولاریسم دینی..... ۳۹۶

۱. دفاع از سکولاریسم..... ۳۹۷

۲. شرایط تحقق حکومت دینی..... ۴۰۰

ب) صفائی‌حائری؛ مجادله با روحانیون در تهیه نقشه راه..... ۴۰۳

۱. صفائی‌حائری، بازگشت دین به عرصه زندگی..... ۴۰۹

۲. طرح کلی مذهب اصیل..... ۴۱۲

۳. ماهیت و سرشت نظم سیاسی..... ۴۲۰

۴. ولایت فقیه زمینه‌ساز امامت؛ نه تداوم‌دهنده آن..... ۴۲۴

گفتار سوم: تجدیدگرایی اسلامی..... ۴۲۹

الف) نواندیشی دینی / روشنفکری دینی / احیاگری اسلامی..... ۴۳۱

۱. باور دینی..... ۴۳۲

۲. رفتار دینی..... ۴۳۲

۳. معرفت دینی..... ۴۳۳

ب) تجددگرایی دینی..... ۴۳۳

نتیجه..... ۴۳۹

کتابخانه..... ۴۴۷

۱. فارسی..... ۴۴۷

۲. عربی..... ۴۵۵

۳. مقالات..... ۴۵۷

۳. گفت و نوها / نشست ها..... ۴۵۸

فهرست آیات..... ۴۶۱

فهرست روایات..... ۴۶۳

نمایه..... ۴۶۵

نمایه موضوعی..... ۴۷۵

پیشگفتار

در پرتو پیروزی انقلاب شکوهمند اسلامی ایران، بار دیگر دین و معرفت دینی به‌ویژه تعالیم عباسی اسلامی، به عنوان فکر و فرهنگ مترقی و نجات‌بخش آدمی، در سوره حجاب انسان معاصر ظاهر شد. تجدید حیات تعالیم و حیاتی و ارزش‌های اسلامی از سویی سبب بیداری و خودبیاوری ملت‌های مسلمان و احیای روح شنه‌بیزی در آنان شد و از دیگر سو باعث نمایان‌تر شدن سست‌پایگی مسلک‌های رستگارای بشری و نظام‌های مبتنی بر آنها گشت.

بایستگی تحقیقات دقیق و منسجم، نظری و کاربردی و نوآوری درباره زیرساخت‌های اندیشه دینی و نظامات اجتماعی مبتنی بر آن و ضرورت پرداخت علمی و روزآمد به حوادث واقعه فکری، به فراخور شرایط کنونی و درخور این رستخیز عظیم و نیز لزوم آسیب‌شناسی در حوزه فرهنگ ماس و باورداشت‌های رایج دینی به منظور عرضه صحیح و دفاع معقول از اندیشه دینی و زدودن پیرایه‌های موهوم و موهون از ساخت قدسی دین و صیانت از هویت فرهنگی و سلامت فکری اقشار تحصیل‌کرده و نسل جوان کشور، تأسیس نهاد علمی- پژوهشی و آموزشی، دانشگاهی و حوزوی محض و کارآمدی را فرض می‌نمود.

بر این اساس «پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی» به عنوان یک نهاد علمی- فکری حسب‌الامر و بر اساس نظر رهبر فرهیخته انقلاب اسلامی

آیت‌الله‌العظمی خامنه‌ای (مدظله‌العالی) و با تلاش فراوان حجت‌الاسلام والمسلمین علی‌اکبر رشاد در سال ۱۳۷۳ تأسیس شد.

این پژوهشگاه دارای شخصیتی حقوقی، مستقل و در حکم نهاد عمومی و غیردولتی و غیرانتفاعی است که در قالب چهار پژوهشکده حکمت و دین‌پژوهی، نظام‌های اسلامی، فرهنگ و مطالعات اجتماعی و دانش‌نامه‌نگاری دینی و همچنین مرکز پژوهش‌های جوان فعالیت می‌کند. پژوهشکده نظام‌های اسلامی که مشتمل بر پنج گروه اقتصاد، فقه و حقوق، سیاست، اخلاق و مدیریت اسلامی است، به‌طور خاص با مطالعه نظامات اجتماعی، اهداف زیر را تعقیب می‌کند:

۱. کشف طراحی نظام‌های سیاسی، حقوقی، اقتصادی، اخلاقی و مدیریتی اسلام؛

۲. تحقیق و تبیین عامه‌بانی و مباحث اساسی نظامات اجتماعی اسلام و ارائه الگوهای کاربردی در قاره‌ها؛

۳. آسیب‌شناسی نظری و کاربردی نظام جمهوری اسلامی ایران و مدرسانی به متولیان امور و بسترسازی برای تحقق کامل‌تر نظام‌های اسلامی؛

۴. تحقیق درباره مسائل مستحدثه با تأکید بر گره‌گشایی در زمینه نیازهای نوپیدای فقهی؛

۵. پاسخگویی به شبهه‌های مطرح درباره فقه و نظام‌های سیاسی، حقوقی، اقتصادی، اخلاقی و مدیریتی اسلام؛

۶. شناخت و نقد علمی مکتب‌ها و نظامات معارض.

تحقیق حاضر که نتیجه تلاش علمی محقق ارجمند آقای عبدالوهاب فراتی در گروه سیاست پژوهشکده نظام‌های اسلامی است، به موضوع گونه‌شناسی فکری - سیاسی روحانیت حوزه علمیه قم می‌پردازد.

تنوع‌های فکری - سیاسی روحانیت حوزه علمیه قم، موضوع مهمی است که در این پژوهش مورد مطالعه قرار گرفته است. این اثر می‌کوشد تفکر سیاسی روحانیت حوزه علمیه قم درباره نظم دینی در سال‌های پیش از پیروزی

انقلاب اسلامی ایران را بررسی کند و روایت متفاوت آنان از این نظم را به فهم مخاطبان خود در آورد. ضرورت پرداختن به چنین موضوعی نیز برخاسته از آن است که تحولات نظام دینی در ایران وابستگی بسیاری به تحولات فکری در میان حوزه‌های علمیه دارد و این روحانیت است که به سرشت و ماهیت نظام سیاسی در ایران اسلامی جهت می‌دهد و در بالندگی آن ایفای نقش می‌ماید.

در پاسخ به این پرسش که روحانیت کنونی حوزه علمیه قم چه روایتی از نظم دین - سیاسی دارد و بر چه مختصاتی از آن تأکید می‌ورزد، باید گفت به نظر می‌رسد روحانیت از حسب چهار نگرش سلبی، ایجابی، سستی و غیرسستی به برداشت‌های مترادف از نظام سیاسی دست یافته است. این اثر تبیینی مفصل از این برداشت‌هاست. این پژوهش به غیر از روش استقرا و قیاس که اغلب استدلال‌های این رساله بر آن استوار است، می‌کوشد به طور تکنیکی با رویکردی زبان‌شناسانه و تفسیری، از روش دیگر، آزادانه بهره‌برد؛ بدین صورت که در درجه اول، سعی می‌شود تا با واکردی زبان‌شناختی میان «مفهوم» و «برداشت» از امر سیاسی و نظم سیاسی تمایز قایل شود. بر اساس این تمایز می‌توان از مفهومی واحد، برداشت‌های متعددی ارائه کرد. به سخن دیگر، هر واژه یا اصطلاحی دربرگیرنده یک مفهوم خاص و جزئیاتش را است که بر مؤلفه‌های خاصی از مفهوم آن واژه، برداشت‌های متعددی ممکن می‌گردد. این برداشت‌ها از این جهت که بر اساس پیش‌دانسته‌های مختلفی شکل گرفته‌اند، متعدد و متکثرند، اما از آنجا که در نهایت به مؤلفه‌های مفهومی واحد وایی برمی‌گردند از نوعی وحدت برخوردارند. بر اساس این رویکرد، سیاست از مفهومی واحد و درعین‌حال از برداشت‌های متعددی برخوردار است. سیاست مفهومی همگانی نزد عالمان دینی دارد، اما پیش‌فرض‌ها و پیش‌دانسته‌های آنان در توجیه مؤلفه‌ها و مقومات آن، تقریرها و تصویرهای گوناگونی از آن ارائه کرده است که نتیجه آن، شکل‌گیری برداشت‌های مختلف از آن است. این برداشت‌ها در واقع تعریف‌های مختلفی از مفهوم سیاست‌اند که تحت تأثیر

بینش‌ها و ارزش‌های یکایک آنها ارائه گردیده‌اند. در مرحله بعد و در تداوم چنین تمایزی، روش این پژوهش، توصیفی است؛ زیرا در پی ارائه گزارش و روایتی مبسوط و ساختاریافته از نگرش روحانیت درباره امر سیاسی است. در واقع دیدگاه هر یک از روحانیون، به «تبیین» امر سیاسی معطوف می‌باشد، اما پژوهش حاضر به «توصیف» آن تبیین‌ها درباره امر سیاسی معطوف است. نگارنده تلاش می‌کند در این روایتگری، همواره درباره دیدگاه‌های فضلا و علماان دینی در حوزه علمیه قم وفادار باشد و به‌هیچ‌رو از چارچوب تفکر آنان خارج نشود و اضافات خود را تنها به دو حوزه محدود کند؛ یکی ساختاربندی و دیگری به‌کارگیری در مقام ساختاربندی، عمده اهتمام نگارنده متوجه این مطلب است که از یک سو ساختار طراحی‌شده، منطقی به نظر آید و از سوی دیگر، این ساختار به‌منتهای توان و نمونه نظریه‌های یکایک روحانیت، گزندی وارد نسازد و تحمیلی بر آنها وارد ندارد. در بخش دوم نیز تلاش می‌شود برخی از مسائل دخیل در فهم روحانیت از امر سیاسی، مثل پیش‌دانسته‌ها و زمینه‌هایی که سبب چنین نگرش‌هایی به‌جای و نظم سیاسی شده است را اجمالاً مورد بررسی قرار داده و مهم‌ترین معیار مورد نظر آنها در بنای نظم سیاسی را مورد مذاقه قرار دهد.

در پایان، لازم می‌دانیم از مؤلف گرانقدر آیت‌الله عبادی‌فراتی عضو هیئت علمی پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی قدردانی و تشکر نماییم و از همه اعضای شورای علمی گروه به‌ویژه از آقایان علی‌رضا رهبری و بهرام دلیر که زحمات ارزایی اثر را بر عهده داشتند قدردانی فراوان داشته باشیم. امیدواریم نظرها و دیدگاه‌های صائب خوانندگان عزیز و علاقه‌مندان به حوزه مباحث دانش سیاسی اسلامی، ما را در اصلاح و تکمیل اثر حاضر یاری کنند.

گروه سیاست

پژوهشکده نظام‌های اسلامی

■ مقدمه ■

موضوع تحقیق

گونه‌شناسی روحانیت حوزه علمیه قم از جمله مطالعات درجه دومی است که در سال‌های اخیر به رد و وجه تار گرفته است. در این اثر کوشیده‌ایم ضمن بررسی کلیه مطالعاتی که تا این مرحله صورت گرفته است، به روایت دقیق‌تری از آنچه در فضای علمی حوزه علمیه قم می‌گذرد، دست یابیم. بدون تردید هم روحانیت از درون درباره بسیاری از مسائل اجتماعی مؤمنان اختلاف دیدگاه دارد و هم می‌توان از منظرهای مختلف به بررسی این مسائل پرداخت؛ اما آنچه در این اثر اهمیت یافته است، تنوع فکری روحانیت حوزه علمیه قم درباره مهم‌ترین مسئله سیاست، یعنی «نظم سیاسی» است که بعد از پیروزی انقلاب اسلامی وارد مرحله عینی‌تر و حساس‌تری شده است. در واقع آنچه به انتظار آنان در حوزه سیاست، تنوع و تکثر می‌بخشد، فهم و موضع‌گیری و فقهی آنان در قبال اصل و سرشت دولتی است که ممکن است در سال‌های پیش از ظهور حضرت حجت(ع) برپا گردد. اگر روحانیت در سال‌های قبل از انقلاب یا از تشکیل حکومت دینی به زعامت فقیه حمایت می‌کرد یا به نظریه تعطیل قایل بود، به برکت تأسیس دولت دینی در ایران پس از انقلاب، روحانیت به فهم گسترده‌تری از ماهیت دولت دینی رسید و عملاً توانست نظرگاه دوم را به حاشیه برد و به ترسیم خطوط اصلی دولت دینی بپردازد. در این دوره، برداشت‌ها از سرشت دولت، ساختار پیشنهادی دولت، کارکرد و وظایف دولت

اسلامی به آنچنان تنوعی رسید که عملاً روحانیت را از درون به گونه‌ای متفاوت صورت‌بندی کرد. اینکه چه نگره‌هایی سبب چنین تنوع‌هایی دربارهٔ نظم دینی شده است؟ پاسخ به این پرسش رسالت اصلی این پژوهش است که تا کنون کمتر اثری از این زاویه به تحلیل این بحث پرداخته است.

سؤال اصلی و فرضیه پژوهش

مهم‌ترین سؤالی که در این اثر مورد توجه قرار گرفته، آن است که روحانیت کنونی حوزه علمیه قم چه روایتی از نظم دینی - سیاسی دارد و بر چه مبنایی بر آن تأکید می‌ورزد؟ در پاسخ به این پرسش باید گفت که روحانیت بر سه - چهار نگرش (سستی / غیرسستی و سلبی / ایجابی) به برداشت‌های متفاوتی از نظم سیاسی دست یافته است. این اثر تبیینی مفصل از این برداشت‌هاست. جریان سستی که روایتی سلطانی از نظم سیاسی دارد به دو گروه ایجابی و سلبی تقسیم می‌شود. جریان غیرسستی که روایتی مردمی از نظم سیاسی دارد نیز به دو گروه ایجابی و سلبی تقسیم می‌شود. علت اینکه در توصیف نگرش‌های جدید، به «غیرسستی» تعبیر کردم، آن است که اساساً تفکری که کاملاً مدرن باشد و امر سیاسی را به مدار عقلانیت مدرن تجزیه و تحلیل نماید کمتر در حوزه‌های علمیه مشاهده می‌شود. به همین دلیل به نظر می‌رسد تعبیر غیرسستی به واقعیت حوزه نزدیک‌تر باشد با مفهوم متجدد؛ البته این بدین معنا نیست که نگرش تجددگرایانه در حوزه به امر سیاسی نداشته باشیم، بلکه بدین معناست که این نوع نگرش‌ها نه در «حوزه» بلکه در حاشیه آن به صورت برش‌های طولی ظهور می‌کنند؛ از این رو مراد از غیرسستی یعنی رویکردی که به تغییرهای نوین در مفاهیمی مثل قدرت، دولت و نظم سیاسی توجه دارد و با التفات به تمایزهای رخ داده به ترسیم مختصات حکومت اسلامی می‌پردازند؛ اما آنچه در این میان اهمیت می‌یابد آن است که حوزه‌های علمیه، مراکزی به شدت تنوع‌پذیرند و تکثرهای زیادی را در خود جای می‌دهند که البته برخی از آنها در حاشیه هستند یا از اعتبار کمتری

برخوردارند و جزو مناقشه‌های کانونی حوزه به شمار نمی‌آیند. این تفکرها که تقسیم‌های درونی حوزه را برهم می‌زنند به‌طور کلی اصول رایج تفکر حوزه را به نقد می‌کشند و به نحوی ساختارشکنانه با متن حوزه درگیر می‌شوند. دلیل کانونی و فرعی شدن این مباحثه‌ها نیز به این مسئله بازمی‌گردد که حوزه‌های علمیه شاکله خاصی از تفکر دارند که هر گونه تفکر سیاسی در آن را نمی‌توان تفکری حوزه‌وی دانست. در واقع تفکر حوزه‌وی، واجد ظرفیت‌ها و محدودیت‌های خاصی است که تفکری را در متن و دیگری را به حاشیه می‌برد. این نشان می‌دهد حوزه برای برخی از تفکرها، وصف مقوم است و برای برخی دیگر، ظرف تفکر به شمار می‌آید؛ برای نمونه حدیث‌گرایی در حوزه‌های علمیه رواج بسیار دارد و هر تفکری که وجه اغلب آن بر حدیث تکیه زند در کانون حوزه قرار می‌گیرد، اما تفکری که قرآن‌گرا باشد و بر حوزه حدیث‌محور بشورد در حاشیه می‌ماند.

روش تحقیق

این پژوهش به غیر از روش استقرا و قیاس که اغلب استدلال‌های این رساله بر آنها استوار است، می‌کوشد به‌طور تکیه‌ای با رویکردی زبان‌شناختی و تفسیری از دو روش دیگر آزادانه بهره‌برد. بدین ترتیب که در درجه اول، سعی می‌شود با رویکردی زبان‌شناختی میان «مفهوم» و «برداشت» از امر سیاسی و نظم سیاسی تمایز قایل شود. بر اساس این تمایز می‌توان از مفهومی واحد، برداشت‌های متعددی ارائه کرد. به سخن دیگر، هر واژه یا اصطلاحی دربرگیرنده یک مفهوم خاص و جهان‌شمول است که بر مؤلفه‌های خاصی از مفهوم آن واژه، برداشت‌های متعددی شکل می‌گیرد. این برداشت‌ها از این جهت که بر اساس پیش‌دانسته‌های مختلفی شکل گرفته‌اند، متعدد و متکثرند؛ اما از آنجا که در نهایت به مؤلفه‌های مفهومی واحدی برمی‌گردند از نوعی وحدت برخوردارند. بر اساس این رویکرد، سیاست از مفهومی واحد و درعین حال برداشت‌های متعددی برخوردار است. سیاست، مفهومی همگانی

نزد عالمان دینی دارد، اما پیش‌فرض‌ها و پیش‌دانسته‌های آنان در توجیه مؤلفه‌ها و مقومات آن، تقریرها و تصویرهای گوناگونی از آن ارائه کرده است که نتیجه آن شکل‌گیری برداشت‌های مختلف از آن است. این برداشت‌ها در واقع تعریف‌های مختلفی از مفهوم سیاست‌اند که تحت تأثیر بی‌تنش‌ها و ارزش‌های یکایک آنها ارائه گردیده‌اند. در مرحله بعد و در تداوم چنین تمایزی، روش این پژوهش توصیفی است؛ زیرا در پی ارائه گزارش و روایتی بسوط و ساختاریافته از نگرش روحانیت درباره امر سیاسی است. در واقع دیدگاه در یک از روحانیون، به «تبیین» امر سیاسی معطوف می‌باشد؛ اما پژوهش حاضر به «توصیف» آن تبیین‌ها درباره امر سیاسی معطوف است. نگارنده تلاش می‌کند در این روایتگری، همواره درباره دیدگاه‌های فضلا و عالمان دینی حوزه علمیه قم وفادار باشد و به‌هیچ‌رو از چارچوب تفکر آنان خارج نشود و اضافات محدود را تنها به دو حوزه محدود کند؛ یکی ساختاربندی و دیگری بسط. در مقام ساختاربندی، عمده‌اقدام نگارنده متوجه این مطلب است که از یک سو، ساختار صراحت‌شده، منطقی به نظر آید و از سوی دیگر، این ساختار به محتوا و مضمون نظریه‌های یکایک روحانیت، گزند وارد نسازد و تحمیلی بر آنها روا ندارد. در بخش دوم نیز تلاش می‌شود برخی از مسائل دخیل در فهم روحانیت از امر سیاسی، مثل پیش‌دانسته‌ها و زمینه‌هایی را که سبب چنین نگرش‌هایی به جامعه و نظم سیاسی شده است اجمالاً بررسی کند و مهم‌ترین معیار مورد نظر آنها در بنای نظم سیاسی را مورد مذاقه و توجه قرار دهد.

هدف و دستاورد پژوهش

به همین دلیل غایت این اثر آن است که به جای پرداختن به مناقشه‌های رویین سیاسی در حوزه علمیه قم، بکوشد مباحثه‌های حوزویان درباره امر سیاسی را به طور مبنایی و اصولی مورد توجه و بررسی قرار دهد و بدین ترتیب راهی به سوی فهم مباحث کانونی و فرعی (ساختار شکنانه) در فضای

علمی حوزه‌های علمیه دربارهٔ سیاست فراهم آورد. برابند مطالعات ما در حوزه علمیه قم نشان داد که مناقشه‌های پیشین روحانیت دربارهٔ امر سیاسی وارد فاز جدیدتری از تفکر سیاسی شده است. اگر در گذشته روحانیت در تقاطع سلب و ایجاب دربارهٔ نظم سیاسی به دو گروه یعنی: گروه بزرگی که طرفدار نظریه تعطیلی حکومت می‌بود و گروه اندکی که از اقامه حکومت دینی حمایت می‌ورزید، تقسیم می‌شد؛ اما امروزه شاهد تغییرهای مهمی در آرایش گرایش‌ها، سیاسی حوزه علمیه قم هستیم که تفضیل یکایک آنها در این اثر مورد بررسی قرار گرفته است. مروری بر آنچه در این پژوهش آمد نشان داد: اولاً، بخشی از کانون حوزه‌های علمیه که در گذشته تفکری سلبی به امر سیاسی داشتند امروزه از نوذیادی در میان شیعیان برخوردار نیستند و کمتر در حیات سیاسی - اجتماعی حوزه حضور دارند. ثانیاً، به غیر از گروه اول که التفتاتی تئوریک به امر سیاسی ندارند، بخش غالب و عمده حوزویان به امر سیاسی توجه و به تحولات آن اهمیت می‌دهند. در این جریان بزرگ حوزه به جز جریان حجتیه و اندکی از روحانیون مثلاً سیداحمد قبانچی که نگرش سلبی به نظم سیاسی - دینی دارند، مابقی طلاب و روحانیان از طرفداران نظم دینی به شمار می‌آیند. ثالثاً، در حاشیه مناقشه‌های فکری حوزه، افکار ساختارشکنانه‌ای وجود دارد که برش‌های طولی حوزه را تشکیل می‌دهند. در کرانه‌های حوزه نیز سه جریان قرآن‌گرایان، جریان انتقادی و تجدیدگرایی اسلامی وجود دارد که هر یک با نرُم‌ها و رویه‌های کنونی حوزه درگیرند و دنبال آن به نتیجه‌های متفاوتی دربارهٔ امر سیاسی می‌رسند.

ضرورت تحقیق

ضرورت پرداختن به چنین موضوعی نیز برخاسته از آن است که تحول‌های نظام دینی در ایران وابستگی بسیاری به تحولات فکری در میان حوزه‌های علمیه دارد و این روحانیت است که به سرشت و ماهیت نظام سیاسی در ایران اسلامی جهت می‌دهد و در بالندگی آن ایفای نقش می‌نماید.

در واقع این تحقیق نشان می‌دهد مناقشه‌ها و مباحثه‌های فکری و سیاسی روحانیت کنونی حوزه علمیه قم دربارهٔ نظم دینی بر چه مختصاتی قرار گرفته و ریشه برخی از رخداد‌های سیاسی دهه‌های اخیر کدام است؟ و در نهایت چه راه حل‌هایی جهت حل برخی از مسائل کنونی وجود دارد که به اندیشه اصیل انقلاب اسلامی نزدیک‌تر و واقعی‌تر است؟

پیشینه پژوهش

بر خلاف تصورات اولیه، باید اذعان کرد ادبیات موجود درباره جریانشناسی فکری و سیاسی روحانیت پس از انقلاب اسلامی، به شدت فقیر است. اغلب منابع موجود به سال‌های قبل از انقلاب به‌ویژه روزگار مشروطه به این سو سخر گشته‌اند. نظر زمانی می‌توان مطالعات مربوط به روحانیت را به سه دوره کلی تقسیم کرد:

۱. دوره فعالیت و حضور روحانیت در نهضت مشروطیت؛
 ۲. دوره انفعال و سکوت روحانیت در عصر پهلوی اول و آغاز قیام روحانیت در نیمه سلطنت پهلوی دوم؛
 ۳. دوره مشارکت روحانیت در قدرت در عصر جمهوری اسلامی.
- مروری بر آثار مکتوب در دو دوره اخیر به ما نشان می‌دهد هنوز صورت‌بندی جامعی که بر مستندات علمی و روز عملی حوزویان مبتنی باشد به نگارش در نیامده است. به جز اندکی از این آثار، اغلب آنها از جنبه‌های معرفت‌شناسی و روش‌شناسی دچار کاستی‌اند. به‌ویژه رویکردهای برخی از گونه‌شناسی‌های موجود در حوزه علمیه قم پس از انقلاب اسلامی به دلیل پاره‌ای از ملاحظه‌های سیاسی و ایدئولوژیک فاقد دآوری‌های علمی‌اند. با این همه، آثار اندکی نیز وجود دارد که می‌تواند ما را در ارزیابی و تحلیل گونه‌های فکری و سیاسی روحانیت، مساعدت نماید و بخشی از زوایای ناگفته روحانیت را به سخن درآورد.